

УДК 904:728:697.1/.8(477.8)“04/09”

ОПАЛЮВАЛЬНІ СПОРУДИ У ЖИТЛАХ V–X СТ. З ПОРУБІЖЖЯ ВОЛИНІ І ПРИКАРПАТТЯ

Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: pohoralskyu@ukr.net*

Проаналізовано опалювальні пристрої у слов'янських ранньосередньовічних житлах сусідніх районів Волині, Прикарпаття і Поділля. Розглянуто їхні параметри, розташування в житлі, особливості конструкції та будівельного матеріалу. Простежено функціонування різних типів печей на суміжних територіях регіонів, для кожного з яких у ранньому середньовіччі загалом характерні різні типи опалювальних споруд – глиняні печі на Волині і кам'янки у Подністров'ї.

Ключові слова: піч, житло, конструкція опалювальних споруд, слов'яни, Волинь, Прикарпаття, Поділля.

Невід'ємним і визначальним елементом стародавнього житла були опалювальні пристрої. В археологічній літературі виділяють кілька типів опалювальних споруд, які у давніх суспільствах використовувалися для обігріву жител чи приготування їжі. Основними і найбільш поширеними типологічними ознаками опалювальних споруд є конструкція і будівельний матеріал. Найпростішим таким пристроєм були вогнища, більш досконаліми пристосуваннями стали печі, які й використовували у слов'янському ранньосередньовічному житлі. Археологи та етнографи визначають піч як закрити, на відміну від вогнища, споруду, призначену для приготування їжі, в котрій черинь і камера суміщені, а в більш пізніх і складних конструкціях відокремлені одна від одної. Також піч – це закрите місце для вогню, з первісно єдиною опорною поверхнею, призначеною для вогню, золи, випікання страв і посуду для варення їжі¹. На думку ж Р. Сілецького, який проаналізував еволюцію опалювальних споруд з урахуванням їх конструктивно-функціональних аспектів, середньовічні слов'янські печі за вказаними принципами відрізняються від новочасних варистих (духових)

¹ Матеріальна культура: Свод етнографических понятий и терминов. – М., 1989. – Вып. 3. – С. 121; *Брей У., Грамп Д.* Археологический словарь. – М., 1990. – С. 191; Словник-довідник з археології / Під ред. Н. О. Гаврилук. – К., 1996. – С. 206.

печей. Тому середньовічні опалювальні споруди такого типу треба окреслювати як напівзакриті вогнища².

Для другої половини I тисячоліття н. е. археологи відзначають побутування різних типів (за будівельним матеріалом) печей у слов'янських житлах в Подністров'ї (кам'янки) і Західній Волині (глиняні) (рис. 1)³. Вивчення опалювальних споруд порубіжжя цих регіонів може дати важливі висновки, що стосуються причин і характеру цього явища, більш чітко окреслити територіальні і хронологічні рамки поширення печей певного типу. Опалювальні споруди з цього регіону не аналізувалися в комплексі і наразі представлені переважно у вигляді публікації матеріалів. Тому метою цієї статті є простеження функціонування різних типів печей на суміжних територіях названих регіонів, розгляд їхніх параметрів, розташування в житлі, особливостей конструкції та будівельного матеріалу.

Під термінами Прикарпаття і Волинь йдеться передусім про історико-географічні одиниці, в межах яких є різні мікрорегіони з відмінностями у геоморфологічному, ландшафтному, гідрологічному та інших відношеннях. Більш чітке означення цих регіонів відбувається наприкінці I тисячоліття н. е., та вже з V ст. стають помітними особливості в окремих елементах матеріальної культури цих територій, тому вживаємо ці визначення для всього досліджуваного періоду.

Історія досліджень. Широкомасштабні дослідження жител у вказаних регіонах розпочалися з середини 1940-х років. У 1946–1949 рр. на Пліснеському городищі виявлено 12 житлових споруд останньої чверті I тисячоліття н. е.⁴ Подальші дослідження, які проводилися у різні роки під керівництвом М. Кучери⁵ та М. Филипчука⁶ дали змогу відкрити ще кільканадцять жител цього часу із печами.

² Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) // Записки НТШ. – Львів, 2001. – Т. ССХЛІІ. Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 230–247.

³ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – С. 24–25; Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2007. – С. 92, 97.

⁴ Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947–1948 рр // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 379–394; Филипчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка. – 2008. – Вип. 3. – С. 81; рис. 25.

⁵ Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. – Т. XII. – С. 3–56.

⁶ Филипчук М. Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино-Подільські студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 256–285; Його ж. Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 203–204, рис. 2, 5, 9.

У 1954–1956 рр. В. Баран на поселенні біля Черепина⁷, а в 1980–1983 рр. В. Цигилик на поселеннях у Рудниках, Березці і Неслухові⁸ виявили пізньочерняхівські житла із кам'яними і глиняними печами, які є одним із аргументів еволюції черняхівської культури у празько-корчацьку. Глиняні печі цього часу зафіксовані у житлі з Чижикова, чотирьох спорудах з Ріпнева II⁹, а також у двох житлах з поселення Стрілки II¹⁰.

На поселеннях другої половини I тисячоліття н. е. біля Ріпнева 15 жител із глиняними печами виявили експедиції під керівництвом Ю. Захарука і О. Ратича (1950 р.), В. Ауліха (1954 р.), В. Барана (1957–1961 рр.)¹¹. По одному житлу з печами-кам'янками цього часу дослідив Д. Козак на багатощарових поселеннях Підбірці, Підберізці і Сокільники неподалік Львова¹².

Кілька житлових споруд із печами-кам'янками, що датуються IX–початком XI ст., виявлено на городищах Розточчя (Добростани, Завадів¹³, Рокитне¹⁴) і Гологір (Підгородище¹⁵, Гологірки¹⁶). Рештки семи жител цього

⁷ Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. – К., 1961. – С. 20–22.

⁸ Цигилик В. М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К.; Львів, 1997. – С. 104–118.

⁹ Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами верхів'я Дністра і Західного Бугу. – К., 1981. – С. 20–21, 30, 35.

¹⁰ Цигилик В., Касюхнич В., Вітвіцька Г. Три роки досліджень поселення Стрілки-II // АДЛУ. – 2008. – Вип. 11. – С. 142–163.

¹¹ Захарук Ю. М., Ратич О. О. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів Львівської області // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 40–46; Ауліх В. В. Славянские поселения у с. Рипнев (Рипнев I) Львовской области // МИА. – 1963. – № 108. – С. 366–381; Баран В. Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге // МИА. – 1963. – № 108. – С. 351–365.

¹² Козак Д. Н. Нові ранньослов'янські пам'ятки в межірччі Дністра і Західного Бугу // Археологія. – 1984. – Вип. 47. – С. 89–94.

¹³ Корчинський О. М., Шишак В. І. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р. // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. – Од. зб. 23571. – С. 26, рис. 25, фото 27; Корчинський О. М., Шишак В. І. Звіт про археологічні дослідження постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яно-руської археологічної експедиції у 1990 р. // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. – Од. зб. 24201. – С. 8–11, рис. 14; 24;

¹⁴ Дослідження автора, 2008 р.

¹⁵ Филипчук М. Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка. – 2007. – Вип. 2. – С. 115–116, рис. 2; 3.

¹⁶ Филипчук М. А. Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 95.

ж періоду, з досить добре збереженими глиняними печами, виявлені у 2003–2004 рр. на поселеннях біля с. Черчик на південних схилах Розточчя¹⁷.

У верхів'ях Західного Бугу житла IX–XI ст. з різнотипними печами виявлені у Ромоші, Федорівцях¹⁸, Тишиці, Деревлянах¹⁹, Гребенному²⁰, Буську²¹. Часто стан збереженості чи публікації окремих об'єктів дає можливість охарактеризувати лише окремі конструктивні елементи опалювальних споруд на пам'ятках, нерідко лише встановити матеріал, з якого споруджені печі.

Печі у житлах кінця IV – початку V ст. Досліджуваний регіон був одним із ареалів появи печей у слов'ян. Саме тут і на сусідніх теренах на пізньочерняхівських поселеннях кінця IV–початку V ст. з'являються печі, збудовані з каменю і глини.

Ранні печі-кам'янки виявлені тільки у житлах № 8 і 12 в Черепині. Вони мали напівовальну форму і знаходилися у північно-східному (устьям на південь) та північному (устьям на південь) кутах. Їх стінки, що збереглися на висоту 0,20–0,30 м від рівня череня, складені з досить великих шматків каменя-пісковика. Купол зроблений з дрібніших шматків. Черені підмазані глиною товщиною 4–7 см. Внутрішні розміри печей 0,5×0,7 м і 0,7×1,0 м. Вони споруджені не безпосередньо на долівці житла, а на підсипці з каменя і землі висотою 0,12–0,30 м від рівня долівки. Під підсипкою, на долівці обох жител, виявлено черені однієї (житло № 12) та двох (житло № 8) більш ранніх печей. Поруч із піччю в житлі № 8 вкопані два великих ліпних горщика²².

¹⁷ Петегирич В., Павлів Д., Принада І. Поселення X–XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині // МДАПВ. – 2005. – Вип. 9. – С. 280–296; Погоральський Я. Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі // МДАПВ. – 2005. – Вип. 9. – С. 324–336.

¹⁸ Петегирич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 106.

¹⁹ Пелецишин М. А., Чайка Р. М. Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII–XI ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1988. – Вип. 24. З історії стародавності і середньовіччя. – С. 54.

²⁰ Kokoński A. Od Słowian do kultury pomorskiej // Archeologia na drodze – drogi archeologii. VI wystawa Instytutu Archeologii UMCS w Muzeum UMCS. – Lublin, 2006. – S. 29, foto 1–4.

²¹ Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка. – 2008. – Вип. 3. – С. 142, 146–147, рис. 16; Його ж. Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська // Вісник Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка. – 2009. – Вип. 4. – С. 24–25, рис. 4, 14.

²² Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – С. 31–32, рис. 9; 16.

Всі печі розташовані у кутах жител: північно-східному (Неслухів), західному (Рудники), північно-західному (Березець), південно-західному (Стрілки II, житло № 1). Напрямок устя переважно паралельний до стін (скеровані на схід – житло № 1 зі Стрілок II, південний-захід – Неслухів, Березець), тільки в Рудниках устя скероване до центру споруди. Отже, у всіх простежених випадках печі характеризуються так званім лівостороннім (відносно входу) розташуванням у житлі.

Глиняні печі пізньочерняхівських поселень Ріпнів II, Черепин, Чижиків споруджувалися безпосередньо на долівці, на невисокому материковому підвищенні або в материковому борту житла (Дем'янів II). Їхня основа була глинобитною, у переважно в заповненні паливних камер або поруч із опалювальними спорудами виявлені глиняні вальки-хлібці, які очевидно, входили в конструкцію куполів (Неслухів, Рудники, Березець, житло № 3 зі Стрілок II). У Березці піч була вирізана в материковому глиняному останці чотирикутної форми, розміром 1,15×1,20 м та добудована з глини.

Довжина стінок печей 0,6–1,30 м, їхня площа складала від 0,48 м² (Стрілки II, житло № 1) до 1,56 м² (Чижиків) (табл. 2). На думку В. Барана, велика піч з Чижикова використовувалась як для побутових, так і виробничих потреб. Товщина стінок становила 0,1–0,18 м. Переважно вони збереглися на висоту 0,2–0,22 м, хоча досить добре збережені стінки у печах з Неслухова і Березця (висотою 0,45 і 0,52 м відповідно) дають змогу припустити про такі ж показники і в стінок погано збережених печей. Черені прямокутної форми, підмазані глиною, переважно розташовані на рівні долівки, інколи вище неї (Рудники)²³.

Печі у житлах кінця V–VII ст. На пам'ятках V–VII ст. в досліджуваному регіоні печі-кам'янки виявлені на поселеннях, компактно розташованих на вододілі басейнів Дністра і Західного Бугу у Львові ("Золотий Лев"), Підберізцях, Підбірцях, Сокільниках, а глиняні печі – над Західним Бугом у Ріпневі I–III. Якщо перші можна пов'язувати із продовженням традицій Черепинського поселення, то другі очевидно пов'язані з глиняними опалювальними спорудами пізньочерняхівських пам'яток біля Ріпнева і Неслухова. Саме за побутуванням різномісних печей, які належать до наддністрянської і волинської житлобудівних традицій відповідно, В. Петегірич виокремлює два поселенські мікрорегіони – Львівський і Бусько-Пліснеський²⁴.

²³ Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – С. 30–31; Цигилик В. М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині. – С. 104–107, рис. 1, 3; Цигилик В., Касюхнич В., Вітвіцька Г. Три роки досліджень поселення Стрілки II. – С. 144, 148–149, рис. 2.

²⁴ Петегірич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. – С. 103.

Таблиця 1. Печі-кам'янки. Головні параметри.

Пам'ятка	Хронологія, ст.	№ об'єкта	Зовнішні параметри, м	Параметри череня, м	Висота, м	Товщина стінок, м
Черепини	кін. IV–поч. V	8		0,5×0,7		
		12		0,7×1,0		
Підберізі	VI–VII		0,7×1,0	0,4×0,7	0,3–0,4	
Сокільники	VI–VII		0,8×1,2	0,4×0,7		
Підгородище	перша пол. XI	1 (р. I, 2005 р.)	1,2×1,15		0,6	
	друга пол. X	1 (р. II, 2005 р.)	0,85×1,15		0,45	
Рокитне	друга пол. X	1 (2008 р.)	1,0×1,1	0,4×0,6	0,3	0,2–0,4
		2 (2008 р.)	1,0×1,0	0,3×0,4	0,3	0,2–0,4; 0,5
Завадів	X–поч. XI	1	1,2×1,5	0,7×0,6	0,55	
		2	1,0×0,8	0,73×0,6	0,60	
Добростани	IX–X	1	1,15×1,0		0,65	
Пліснесько	X–XI	2 (1990 р.)	1,1×0,9			
	IX	3 (1990 р.)	1,0×1,1			
	IX–X	4 (1990 р.)	1,2×1,2			
	X	5 (1990 р.)	1,0×1,0		0,6	
	IX/X	12 (2000 р.)	0,9×1,2	0,65×0,4		

На жаль, відсутність на більшості території Верхнього Подністров'я досліджених житлових споруд з печами празько-корчацької культури (рис. 1) не дає можливості дати однозначну відповідь про характер опалювальних споруд цього регіону, в якому на пізньочерняхівських пам'ятках (Рудники, Березець, Дем'янів II, Стрілки II) побували глиняні печі. Водночас, використання печей-кам'янок у житлах V–VII ст. периферійних районів Верхнього Подністров'я (Бовшів, Дем'янів, Волосів, згадані пам'ятки з околиць Львова) і Верхнього Посяння (Бахуж, Динув, Гродзіско Дольне), дають змогу говорити, що традиція глиняних печей у цьому регіоні (на відміну від Західного Побужжя) не набула продовження. Сучасний стан дослідження не дає можливості більш чітко відповісти на питання, чи пов'язане це з міграційними процесами і витісненням місцевого населення, чи механічним засвоєнням середньодністровської традиції печей-кам'янок. Найбільш висунутою на північ пам'яткою із житлом, в якому використовувалась кам'янка, є Ромош²⁵, однак обсяг публікації матеріалів не дає можливості зробити ширші висновки щодо причин появи в цьому мікрорегіоні печі “наддністрянського типу”, для якого були типовими вже

²⁵ Крушельницькая Л. И., Дольнская М. Л. Работы Западнобугской экспедиции // АО 1971 года. – М., 1972. – С. 367.

глиняні печі. Це виглядає нетипово ще й тому, що на тому ж поселенні у житлі Х–початку XI ст. виявлена глиняна піч²⁶.

Печі-кам'янки з усіх названих пам'яток досліджуваного регіону знаходилися у північно-західних кутах споруд (устям на південь – так зване лівостороннє розташування), на деякій відстані від стінок котловану. Тільки піч житла зі Львова щільно прилягала до дерев'яного облицювання стін. Піч із Підберізців мала розміри 0,7×1,0 м і висоту стінок 0,3–0,4 м. Черені глиняні; у житлі з Підберізців він викладений фрагментами сковорідок і ліпного горщика. У Підберізцях і Сокільниках розміри черенів склали 0,4×0,7 м, товщина 2–4 см. У Підберізцях черинь влаштовано у спеціальному заглибленні, що збільшувало об'єм паливної камери. Перед піччю у Львові знаходилася передпічна яма; біля печі (у правому задньому куті, а також майже в центрі споруди) розташовані горщики²⁷.

На поселеннях біля Ріпнева в усіх житлах виявлені глиняні печі. У більшості жител нижня частина печей вирізана в материкових останцях. Тільки у житлах № 9 і 10 з Ріпнева II, у кутах, які перерізали споруди черняхівської культури, печі влаштовані у масиві насипної, добре утрамбованої глини. Це свідчить про усталеність прийомів житлового будівництва на поселенні (розташування печі у північно-західному куті споруди, устям на південь, хоча піч у житлі № 5 споруджена як правостороння – у північно-східному куті, устям на південь).

Виступи-останці мали чотирикутну або напівовальну форму. Їх розміри: від 0,8×1 м до 1,2×1,4 м, висота від рівня долівки 0,15–0,8 м. Внутрішні розміри печей – від 0,4×0,5 до 0,8×0,8 м. Товщина стінок печей – 0,04–0,08 м, у печі з житла № 6 з Ріпнева II – 0,50 м (що пов'язано з її ремонтами). Останці і стінки печей інколи облицьовані глиняною обмазкою.

Купол печей побудований без дерев'яного каркаса, зі скріплених обмазкою овальних, рідше конусоподібних, вальків (виявлені в заповненні паливних камер печей, котлованів і ям в долівці). Порівняно добра збереженість печі у житлі № 7 з Ріпнева II дає змогу встановити первинну висоту паливної камери – 0,45 м (до ремонту) і 0,28–0,3 м (після ремонту). Однак, не всі печі були споруджені з використанням глиняних вальків-хлібців. Зокрема, у житлах № 1, 29, 30 з Ріпнева II у заповненні паливної камери виявлені тільки шматки обпаленої обмазки, а вальків у спорудах не знайдено. У житлі № 15 піч була повністю глинобитною, з основою,

²⁶ Аулих В. В. Древнерусское поселение на Западном Буге // АО 1968 года. – М., 1969. – С. 327–329.

²⁷ Козак Д. Н. Нові ранньослов'янські пам'ятки в межиріччі Дністра і Західного Бугу. – С. 90, рис. 1–3; Петегирич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. – С. 101; рис. 2.

розташованою на долівці. Ширина устя в печах з Ріпнева II різна: від 0,30 м (житло № 30) до 0,6 м (житло № 1).

У деяких житлах Ріпнева II (№ 5, 6, 31) у розрізах опалювальних споруд простежена перебудова печей у вигляді подвійних (чи потрійних) стінок, розділених прошарками глини, які об'єднуються у спільний черінь і купол. Виявлені також два і навіть три рівні череня. Черінь і стінки підмазані глиною. В деяких житлах черінь печі залягав на рівні долівки, або ж на 0,05–0,18 м нижче (Ріпнів II, житла № 6, 9), в інших – на 0,05–0,10 м вище (Ріпнів II, житла № 1, 10, 28, 31) цього рівня. Товщина череня становила 0,02–0,05 м.

У деяких житлах з Ріпнева I (житла № 4, 7) і Ріпнева II (житла 6, 10, 15, 30) поруч з печами виявлені округлі чи овальні передпічні ями, діаметром 0,40–1,16 м і глибиною 0,15–0,4 м. Вони були заповнені гумусом, вугликами, попелом, обмазкою, уламками кераміки²⁸.

Таблиця 2. Глиняні печі. Головні параметри.

Пам'ятка	Хронологія, ст.	№ об'єкта	Зовнішні параметри, м	Параметри череня, м	Висота, м	Товщина стінок, м
Неслухів	кін. IV – поч. V	1	0,8×0,9	0,45×0,65	0,45	0,15–0,18
Березець	кін. IV – поч. V	3	1,15×1,20	0,6×0,8	0,52	
Рудники	кін. IV – поч. V	1	0,65×1,0	0,5×0,7		
Чижиків	кін. IV – поч. V	1	1,2×1,3			
Стрілки II	кін. IV – поч. V	1	0,6×0,8	0,32×0,50		0,16
		4	0,85×0,95	0,55×0,60		0,10–0,12
Ріпнів I	VII	4	1,0×1,0	0,8×0,9		
		7	1,1×0,9			0,3
Ріпнів II	VI–VII	1		0,8×0,8	0,4–0,5	0,05–0,09
		5		0,41×0,9	0,66	0,02–0,04
		6	1,0×1,45	0,6×0,4		0,15–0,20/ 0,35–0,50
		9	1,04–1,2×1,4	0,64×0,8	0,4	0,08
		10	1,0×0,8	0,6×0,6	0,4	0,04–0,06
		15		0,5×0,4		
		28		0,54×0,6	0,35	0,03–0,04
		29	1,2×1,3	0,56×0,76	0,52	
		30	1,0×1,4	0,47×0,8	0,21	0,03–0,05
		31		0,46×0,55		0,03
Ріпнів III	VI–VII	1		0,4–0,6	0,25	0,04–0,08
Буськ	серед. X	VIII			0,52	0,28
Черчик I	X – поч. XI	1	1,0×1,0	0,6×0,7		
		2	1,0×1,1	0,5×0,65	0,6	0,20–0,25
		3	1,0×1,0	0,5×0,6		0,25–0,30
		5	1,0×1,1	0,6×0,7	0,4	0,4
Черчик II	X – поч. XI	1	1,1×1,1	0,54×0,60 (0,80×0,72)		
		3	1,1×0,85		0,4	
		5	1,14×1,08		0,45	

²⁸ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – С. 25–27, 207–223, 226.

Печі у житлах VIII–X ст. Значно більше в досліджуваному регіоні виявлено жител на пам'ятках останньої чверті I тисячоліття н. е. (табл. 1–3; рис. 1). Опалювальні споруди у них, як і в попередні періоди, також представлені печами з каменю і глини. Усі печі розташовані в різних кутах споруд із різним напрямом устя (табл. 3). Більшість печей були розташовані у північно-східному куті, устям на південь. Такий варіант локалізації печей загалом характерний для жител празько-корчацької (24,4 % на Рашкові III, другий показник) і райковецької (41 % на Східному городищі Монастирка, перший показник) культур Дніпро-Дністровського межиріччя²⁹. Усі варіанти локалізації, представлені у таблиці, в яких опалювальні споруди відсутні, належать так званому лівосторонньому розташуванню печі в житлі. Незручність для побуту таких опалювальних пристроїв окреслив П. Раппопорт³⁰. Хоча серед наведених даних (табл. 3) присутні три випадки лівостороннього розташування печей (житла № VI і XIa з Пліснеська і житло № 1 із Завадова).

Ще три печі, напрям устя яких у публікаціях не зазначений (інколи через стан збереження), знаходилися у західному (Гологірки³¹), північно-західному (Добростани, житло 1³²) і північно-східному (Деревляни, житло 1³³; Буськ, об'єкт IV, 2005 р.³⁴) кутах. Отже, з 35 відображених в таблиці жител, у 19 випадках (54,3 %) печі розташовані в їх північній частині.

Печі-кам'янки в досліджуваному регіоні виявлені у Пліснеську, Буську, Деревлянах, Рокитному, Завадові, Добростанах, Гологірках, Підгородищі, Гребенному. Ці пам'ятки фактично визначають північну межу основного масиву поширення кам'янок на Прикарпатті, хоча Пліснеськ, Буськ і Деревляни знаходяться у басейні Західного Бугу, а більшість названих пам'яток – на вододілі верхів'їв Дністра і Західного Бугу. Для Пліснеська, розташованого на горбистих Вороняках (у подібних геоморфологічних умовах, як і пам'ятки Розточчя і Гологір) печі-кам'янки можуть вважатися звичним явищем. Натомість їхнє побутування у Буську (кінець X–початок XI ст.)³⁵, Деревлянах (IX–початок X ст.)³⁶ і навіть Тептюкові (під

²⁹ *Погоральський Я.* Просторова орієнтація ранньосередньовічного слов'янського житла (за матеріалами пам'яток Дніпро-Дністровського межиріччя другої половини I тис. н. е.) // АДЛУ. – 2008. – Вип. 11. – Табл. 1, 2.

³⁰ *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище (VI–XIII вв. н. э.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 119.

³¹ *Філіпчук М. А.* Роботи Гологірської госпдоговірної експедиції. – С. 95.

³² *Корчинський О. М., Шишак В. І.* Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р. – С. 26, рис. 25, фото 27.

³³ *Пелешишин М. А., Чайка Р. М.* Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII–XI ст.). – С. 54.

³⁴ *Довгань П.* Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження. – С. 146–147.

³⁵ Там само. – С. 142, 146–147.

Грубешовом, X–початок XI ст.³⁷), в ареалі, де наприкінці IV ст. з'явилися глиняні печі (Неслухів), а в V–IX ст. характерні глинобитні або останцеві печі з куполом із вальків (Сверщів, Ріпнів I–III), є дещо нетиповим. Як бачимо, у VIII–X ст. в цьому регіоні відбувається взаємопроникнення різних типів печей на суміжні території і чітку межу між цими ареалами провести неможливо.

Конструкція печей досить добре простежена на багатьох поселеннях. Найбільшу кількість кам'янок досліджуваного періоду виявлено у Пліснеську. М. Кучера датує VII–X ст. 14 жител, розкопаних станом на 1960 р. Він вважав, що у двох випадках для жител раннього етапу городища, могли використовувати вогнища, оскільки над черенями не було виявлено склепінь³⁸. Однак, найімовірніше, такі об'єкти треба інтерпретувати як розібрані печі. Щодо інших елементів, то у житлах, які автор датував IX–X ст., у 6 випадках перед печами розташовані невеликі господарські ями, а в 4 житлах наявні дрібні стовпові ямки від опорних стовпів облицювання (кріплення) печей.

Найчастіше печі-кам'янки в цьому регіоні були складені з каменю-пісковика без зв'язуючого розчину, інколи з масивних шматків (житло № 1 із Завадова, житло № 1 з Підгородища (розкоп I, 2005 р.), споруда № 12 з Пліснеська (розкопки 2000 р.)). На думку І. Старчука, каміння печей з Пліснеська скріплювали глиною, іноді з додаванням фрагментів посуду. Конструкція купола виразно простежена у повністю збереженій печі з житла № 5 із Пліснеська (розкопки 1990 р.). Купол печі споруджений без зв'язуючого розчину, з вертикально притиснутих одна до одної, трикутних в січенні, кам'яних плит. У житлі № 1 (розкоп II, 2005 р.) з Підгородища, основа печі викладена із масивного, а забутовка – з дрібного каменю-пісковика. Це особливо помітно по периметру череня. У конструкціях двох печей із Завадова крім колотого каменю-пісковика, використано фрагменти жорнових каменів.

Обидві печі з Рокитного (дослідження 2008 р.) складені зі шматків пісковика незначних розмірів. Піч у житлі № 2 має специфіку конструкції різних стінок. Ліва стінка складена з середнього розміру каміння, правий задній кут – із дрібнішого каміння. Правий передній кут в основі має дрібне каміння, а верхня частина складена з ґрунту і дрібного каміння. Очевидно така конструкція в цій частині печі змусила мешканців житла зі сторони

³⁶ *Пелецишин М. А., Чайка Р. М.* Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII–XI ст.). – С. 54.

³⁷ *Niedźwiedz J., Koman W.* Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnym średniowieczu // Biblioteka Towarzystwa regionalnego Hrubieszowskiego. – Hrubieszow, 1996. – Т. 24. – 100 s.

³⁸ *Кучера М. П.* Древний Плеснеск. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Киев, 1960. – С. 6–7.

материкової стінки котловану влаштувати додаткову підпірну дошку (довжиною 0,38 м, шириною 0,09 м і товщиною 0,03–0,04 м).

Довжина стінок печей-кам'янок у регіоні складала 0,80–1,50 м, однак найчастіше – 1,0–1,15 м. Варто звернути увагу і на досить великі печі, зафіксовані у Завадові (житло № 1), Підгородищі (житло № 1/1), Пліснеську (житло № 4/1990 р.), з довжиною стінок 1,2–1,5 м (табл. 1).

Досить добра збереженість стінок багатьох печей дає змогу встановити первинну висоту опалювальних споруд. У печах з Рокитного висота стінок складала 0,3 м над рівнем долівки, в спорудах з інших пам'яток (Завадів, Пліснесько, Підгородище, Добростани) – 0,55–0,65 м (табл. 1).

Черені глиняні, розташовані на рівні долівки, їхня товщина – 1–3 см. У житлах Пліснеська І. Старчук простежив, що для череня робили невелику округлу в плані підсіпку з утрамбованої глини (діаметром до 1 м і висотою 0,1–0,2 м, інколи вище), навколо якої зводили стінки печі³⁹.

Глиняні печі цього періоду в регіоні виявлені на поселеннях Ріпнів І, Буськ, Черчик І і Черчик ІІ.

Стан збереження печей у житлах VIII–IX ст. з Ріпнева І дає змогу охарактеризувати їх тільки в загальних рисах. У житлі № 11 на материковій сходинці біля північної стіни виявлений черинь печі, стінки якої повністю знищені. Черинь мав неправильну округлу форму, розміром 0,55×0,6 м і був сильно випалений на глибину 0,10×0,12 м. Поруч із ним на сходинці простежено декілька плям із слідами випалу. Рештки печі у вигляді шматків обпаленої глини і овальних глиняних вальків (розкиданих на площі 1,0×1,5 м) в житлі № 6 знаходилися майже в центрі споруди, ближче до його східної стінки⁴⁰.

Збудована на долівці глинобитна піч в об'єкті VIII з Буська (розкоп І, 2008 р.), який датується серединою X ст., мала підковоподібну форму. У глині виявлені домішки каміння, які, на думку П. Довганя, або додавали в

³⁹ Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947–1948 рр. – С. 383; Корчинський О. М., Шишак В. І. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р. – С. 26, рис. 25, фото 27; Корчинський О. М., Шишак В. І. Звіт про археологічні дослідження постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яно-руської археологічної експедиції у 1990 р. – С. 8–11, рис. 14, 24; Філіпчук М. А. Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції. – С. 95; Його ж. Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. – С. 258, 260, рис. 2а, 5; Його ж. Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. – С. 203–204, рис. 5; Його ж. Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. – С. 115–116, рис. 2; 3; Його ж. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація. – С. 81; рис. 25; Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження. – С. 142, 146–147, рис. 16.

⁴⁰ Аулих В. В. Славянские поселения у с. Рипнев (Рипнев I) Львовской области. – С. 372, 378, рис. 3, 2; 4, 1.

глиняне тісто перед будівництвом печі, або ж втискали у глину вже після її спорудження. Купол печі, товщиною 5–6 см, розміщений горизонтально, виліплений майже паралельно до череня. Ширина устя печі при долівці 0,4 м, біля купола – 0,32 м. Висота стінок печі – 0,52 м, товщина – приблизно 0,28 м. Черінь печі сірого кольору знаходився на рівні долівки і мав товщину близько 2 см⁴¹.

Нижче за течією Західного Бугу житла з глинобитними печами виявлені у Тишиці (одне житло кінця X–початку XI ст.)⁴², Федорівцях (одне житло VIII–IX ст. і одне житло X–XI ст.)⁴³, Ромоші (одне житло X–початку XI ст.)⁴⁴, Стрижові (кілька жител з глиняними печами VIII–X ст.)⁴⁵ (рис. 1).

Глиняні печі округлої і підковоподібної форми виявлені у семи житлах X–початку XI ст. на поселеннях Черчик I і Черчик II (Східне Надсяння). Вони переважно знаходилися у північно-східному куті (обернені устям на південь) (4 об'єкти), ще по одному випадку – у північному, північно-західному і південно-західному кутах. Опалювальні споруди віддалені від материкових стінок котлованів на відстані 0,10–0,40 м. Збереженість стінок різна, переважно вони фіксуються на висоту 0,10–0,45 м. Задовільний стан збереження дає змогу встановити висоту чотирьох (із семи) печей: 0,40–0,45 м від рівня череня (табл. 2). В об'єкті № 2 з Черчика I піч споруджена на невисокому материковому останці (висотою 0,20 м), тому тут загальна висота печі від рівня долівки становила 0,60 м. Довжина стінок переважно становить 1,0–1,1 м і тільки у двох випадках – 0,85 (об'єкт 3 з Черчика II) і 1,14 м (об'єкт 5 з Черчика II). Ширина стінок – 0,20–0,40 м (табл. 2).

На поселеннях біля Черчика можна виокремити два способи будівництва стінок печей. У чотирьох житлах з Черчика I стінки і склепіння опалювальних споруд робили з глини без додаткових домішок; слідів дерев'яного каркасу не зафіксовано. В печах із об'єктів № 1 і 3 з Черчика II у глину додавали дрібні камінці, шматки шлаків, уламки кераміки. Шлаки були виявлені у заповненні печей із жител Черчика I: із печі житла № 1 походить понад 80 одиниць, житла № 2 – близько 100 одиниць, кілька шматків виявлено у печі житла № 5. Не виключено, що ці шлаки використовувались при спорудженні куполів печей, хоча ми більше схилиємося до версії про їх виробниче походження. У житлі № 1 з Черчика I паливна камера печі із

⁴¹ Довгань П. Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська. – С. 24–25, рис. 4, 14.

⁴² Пелецишин М. А., Чайка Р. М. Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII–XI ст.). – С. 54.

⁴³ Петегирич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. – С. 106.

⁴⁴ Аулих В. В. Древнерусское поселение на Западном Буге. – С. 327–329.

⁴⁵ Rauhut L. Osadnictwo wczesnośredniowieczne w Strzyżowie, pow. Hrubieszow // WA. – 1957. – Т. 24. – З. 1–2. – S. 113–129; Musianowicz K. Osada z IX–X w. w Strzyżowie pow. Hrubieszow na tle osadnictwa Gornego Pobuża // WA. – 1975. – Т. 40. – S. 83–112.

заходу та півночі облицьована двома плитами каменю-пісковика. Поруч із печами у житлах № 3 і 5 з Черчика I виявлені скупчення глини, які, ймовірно, були підготовлені для ремонту (добудови) верхніх частин опалювальних пристроїв.

Таблиця 3. Локалізація печей у житлах VIII–X ст.

Кут	Напря́м устя	Кількість	Пам'ятки
N	SW		
	SE	4	Рокитне (ж. 2, 2008 р.), Буськ (об. VIII, р. I, 2008 р.), Пліснесько (ж. XVI, 1947/1948 рр.), Черчик II (об. 3)
NE	W	1	Завадів (ж. 1)
	S	8	Пліснесько (ж. Va, XV, 1947/1948 рр.; ж. 2, 1990 р.; сп. 14, 2000 р.), Черчик I (об. 3, 5), Черчик II (об. 1, 5)
NW	E	3	Підгородище (ж. 1, р. II, 2005 р.), Черчик I (об. 1), Пліснесько (ж. VII, 1947/1948 рр.)
	S		
S	NW	3	Пліснесько (ж. XIX, 1947/1948 рр.; сп. 12, 2000 р.), Рокитне (ж. 1, 2008 р.)
	NE	1	Пліснесько (ж. VI, 1947/1948 рр.)
SE	N		
	W	2	Завадів (ж. 2), Ріпнів I (ж. 6)
SW	N	4	Пліснесько (ж. XIV, 1947/1948 рр.; ж. 3, 4, 1990 р.), Черчик I (об. 2)
	E		
W	NE	1	Підгородище (ж. 1, р. I, 2005 р.)
	SE		
E	NW	1	Пліснесько (ж. XIa, 1947/1948 рр.)
	SW	3	Пліснесько (ж. XII, 1947/1948 рр.; ж. 5, 1990 р.), Буськ (ж. V, 2003 р.)

Основа більшості печей з поселень біля Черчика влаштована на долівці. Хоча, як відзначалось вище, піч в об'єкті № 2 з Черчика I споруджена на чотирикутному материковому останці; у житлі № 1 з Черчика II – на своєрідній глиняній “подушці”; у житлі № 3 з Черчика II основа печі споруджена на долівці, засипаній шаром подрібнених шлаків.

Черені печей прямокутні чи овальні, переважно споруджені на рівні долівки, з довжиною сторін 0,5–0,7 м і товщиною 0,03–0,12 м. У житлі № 1 з Черчика I зафіксовані два рівні черені (сліди ремонту), під нижнім з яких знаходилася неглибока ямка (що повторювала обриси череня), заповнена попелом. У житлі № 5 з Черчика I піч споруджена на невисокій підсипці. У житлі № 3 з Черчика II черінь мав два горизонти. Спочатку черінь було влаштовано на шарі глини поверх засипки із шлаку. Внаслідок інтенсивного

використання на перепаленій до бронзового кольору глині утворився шар сажі і вугликів, який проник навіть глибше череня під шар шлаку. Через певний час поверх цієї черені вкрито шар глини, на якому теж інтенсивно горів вогонь (вона перепалена до червоного кольору). Два горизонти черені печі були розділені тонким прошарком білої глини. Під верхнім черенем виявлено уламки кераміки, вмонтовані під час її поновлення. Два горизонти мала також піч у житлі № 5 з Черчика II. Нижній, у вигляді тонкого прошарку випаленої глини покритої шаром вугликів та попелу, був перекритий шаром глини товщиною 4–12 см, верхній прошарок якої був випалений до цеглястого кольору і вкритий вугликами, які проникли в цю глину. У житлах № 1 та 5 з Черчика II перед печами розчищені передпічні ямки⁴⁶.

Цікавою пам'яткою в плані поширення різних типів печей є городище Судова Вишня I, яке її дослідник О. Ратич датує X–XI ст.⁴⁷ Тут на дитинці городища у кількох спорудах, які О. Ратич інтерпретує як житлові, виявлені рештки печей, переважно у вигляді скупчень перепаленого і ошлакованого каміння, зруйнованих черенів. Тільки у житлах № 8 і 17 (з верхнього горизонту пам'ятки), на рівні долівки розчищені округлі в плані печі-кам'янки⁴⁸. В інших публікаціях подана інформація про побутування на цій пам'ятці двох типів печей – кам'янок на дитинці і глинобитних на посаді⁴⁹. Очевидно, що стан збереження, дослідження і публікації матеріалів Судової Вишні на сьогодні не дає можливості більш чітко здійснити їх хронологічну диференціацію, окреслити характер опалювальних споруд і визначити їх місце серед синхронних пам'яток.

Отже, проаналізовані матеріали, що стосуються ранньосередньовічних опалювальних споруд на порубіжжі Волині і Прикарпаття, дають змогу зробити наступні висновки.

Опалювальними спорудами у ранньосередньовічних житлах регіону слугували печі. Їхню появу тут треба пов'язувати із пізньочерняхівськими пам'ятками, де домінували глиняні печі.

З VI ст. все більшого поширення набувають печі-кам'янки, а на поселеннях біля Ріпнева формується специфічний локальний тип глиняних печей – останцеві з куполом із глиняних вальків-хлібців. Водночас необхідно зазначити, що в Подністров'ї, де відомо кілька пізньочерняхівських жител з глиняними печами, традиція спорудження такого типу печей не знайшла

⁴⁶ *Петегирич В., Павлів Д., Принада І.* Поселення X–XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині. – С. 283–285, 289–290, 293, рис. 3, 7, 10; *Погоральський Я.* Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі. – С. 325, 327–328, 330, рис. 2–5.

⁴⁷ *Ратич О. О.* Результати досліджень древньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області, в 1957–1959 рр. // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 108–109, 116.

⁴⁸ Там само. – С. 119.

⁴⁹ *Багрий Р. С.* Вишня // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев, 1990. – С. 136–140.

продовження. Межа між ареалами поширення кам'янок і глиняних печей у VI–VII ст. є відносно чіткою, хоча недостатня вивченість пам'яток цього часу в регіоні не дає змоги робити якісь ширші висновки. У VIII–X ст. відбувається взаємопроникнення різних типів печей на суміжні території, і навіть синхронне побутування їх в межах деяких поселень.

Конструкція печей-кам'янок складалася з каменю-пісковика різного розміру (найбільш поширеного в регіоні і придатного для будівництва опалювальних споруд). Велике каміння переважно укладали без зв'язуючого розчину, менше, найімовірніше, скріплювалося глиною, гумусованими суглинками, дрібним камінням, фрагментами кераміки. Склепіння печей формувалося із дрібного каміння, тому переважно не збереглося. Конструкція ж глиняних печей мала два різновиди: глинобитні і останцеві з куполом із вальків (очевидно як продовження традицій пізньоримського часу).

Що стосується горизонтальних параметрів печей, то помітно, що у VI–X ст. спостерігається їхня певна стандартизація (на відміну від пізньочерняхівських печей) – довжина стінок опалювальних споруд (як глиняних, так і кам'янок) коливається в межах 0,8–1,2 м. Очевидно, це пов'язано із практичними міркуваннями, параметрами самих жител (площа, об'єм), зручністю в обслуговуванні, характером конструкції тощо.

Висота печей становила 0,3–0,65 м і, як показують етнографічні матеріали, була зумовлена зростом господині, яка цю піч обслуговувала⁵⁰, а також принципами функціонування середньовічних печей, у які горщик ставився в отвір зверху опалювальної споруди⁵¹.

Простежується певна тенденція у просторовій локалізації печей в житлах. Якщо для жител кінця IV–VII ст. в багатьох випадках у регіоні (як для кам'янок, так і глиняних печей) фіксується розташування у північно-західному куті, устям на південь (так зване лівостороннє), то у житлах V–VII ст. з Подністров'я (Дем'янів I, Бовшів II, Звиняч II, Зелений Гай, Незвисько та ін.) і Західної Волині (Городок, Зозів) печі розміщені в різних кутах, але завжди правосторонньо.

На пам'ятках VIII–X ст. помітне урізноманітнення варіантів локалізації печей (що очевидно пов'язано з топографічними особливостями розміщення пам'яток), переважання правостороннього розташування і відповідність характерним тенденціям локалізації печей у житлах райковецької культури, а саме у північно-східному куті, устям на південь.

На пам'ятках кінця I тисячоліття н. е. порубіжжя Волині і Прикарпаття можна виділити дві територіальні групи, де на пам'ятках, розташованих на

⁵⁰ Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі). – С. 233–237.

⁵¹ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище (VI–XIII вв. н. э.). – С. 152, рис. 55; Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII–X ст. // Археологія. – 1984. – Вип. 45. – С. 44, рис. 8.

незначній відстані, у житлах функціонували різні за будівельним матеріалом типи печей. Це – 1) Розточчя і Східне Надсяння (Доброгани, Рокитне, Черчик, можливо Судова Вишня); 2) верхів'я Західного Бугу (Ріпнів, Тишиця, Федорівці, Буськ, Деревляни, Пліснеськ, Ромош).

Очевидно у випадку використання глини чи каменю в певному регіоні, треба говорити не тільки про перевагу того чи іншого будівельного матеріалу, але й про тяглість етнічних традицій у спорудженні печей того чи іншого типу. Особливо це помітно на прикладі Ріпнівського поселення, яке існувало у V–IX ст. і характеризується єдиним типом печей – глиняними. Натомість на розташованих неподалік, на берегах Західного Бугу, пам'ятках IX–X ст. у Буську та Деревлянах у житлах виявлені кам'яні печі.

Протилежну ситуацію, яку пояснити на наявній джерельній базі наразі складно, спостерігаємо у Ромоші, де у третій чверті I тисячоліття н. е. в житлі використовували піч-кам'янку, а в X ст. тут побутує традиційна для Західної Волині глиняна піч. На деяких поселеннях бачимо паралельне використання різнотипних печей (Буськ). Найімовірніше, що таке явище напряму пов'язане з розташуванням цих пам'яток на стику основних ареалів поширення печей з глини і каменя, а також на Західному Бугу – найважливішому комунікаційному шляху між Західною Волинню і Верхнім Подністров'ям.

Причини окресленого вище явища очевидно треба пояснити кількома факторами, які взаємодіяли. Тут і регіональні етнографічні традиції, і особливості геологічної будови регіонів, і міжплеменні контакти та міграції. Найімовірніше в кожному конкретному випадку домінували окремі фактори або їх поєднання.

Припускаємо, що саме це поєднання на відносно незначній території різних типів печей може бути пов'язане з локалізацією тут, у верхів'ях Західного Бугу, племенного союзу бужан. Оскільки писемні джерела про бужан є надто фрагментарними і скупими, це привело до різнополярної оцінки в історіографії місця цього племені в історії переддержавного періоду Русі⁵². Можливо, це об'єднання склалося саме на ґрунті симбіозу власне волинської і наддністерської традицій (що знайшло прояв у тім числі в житлобудуванні). Недаремно у XII ст. Бужськ був центром невеликого удільного князівства (територія більшості з яких мала давню, ще племенну основу), в XI–XIII ст. переходив із рук в руки у суперечках волинських і галицьких князів. Найімовірніше, територію цього адміністративного

⁵² Історіографію питання див.: *Довгань П.* Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України // *Вісник Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка.* – 2006. – Вип. 1. – С. 46–57; *Мердух Ю.* До історії давнього Бужська (Буська) // *Другі “Ольжині читання”.* – Львів, 2007. – С. 44–52.

утворення можна окреслити в межах пізньосередньовічної Буської волості (повіту) в складі Белзького князівства (воєводства)⁵³.

Дещо схожу ситуацію бачимо у випадку так званої Погоринської волості (середня течія р. Горинь), розташованої на межі Волинського і Київського князівств (волинян і древлян), за яку ці два князівства часто вели війни з перемінним успіхом. Саме тут у Погоринні в X–на початку XI ст. співіснували два типи печей – кам'янки і глиняні, іноді навіть в межах одних і тих самих пам'яток. Ймовірно, як наслідок такої взаємодії, у цьому районі з'являються так звані “кам'яно-глиняні” печі – кам'янки, обмазані глиною (Озліїв, Муравиця, Дермань, Жорнів, Дорогобуж, Пересопниця). У Погоринні такі печі були або єдиним типом опалювального пристрою на поселенні (Озліїв, Дермань), або співіснували з класичними кам'янками (Жорнів) чи глинобитними печами (Дорогобуж, Пересопниця); у Муравиці представлені всі три типи печей⁵⁴. Побутування поряд різнотипних печей у цьому регіоні зафіксоване також для VII ст.: в Городку I (на Усті) та Зозові виявлені як глинобитні печі, так і кам'янки⁵⁵. Як помітно, співіснування різнотипних печей спостерігаємо на пам'ятках, розташованих чітко на порубіжжі основних ареалів кам'янок і глиняних печей (Городок, Зозів, Буськ, Пересопниця, Дорогобуж). Отже, використання певних матеріалів для будівництва опалювальних споруд пов'язана не тільки з наявністю відповідного матеріалу, але й з локальними етнокультурними традиціями.

Ми не схильні безапеляційно ототожнювати певні типи печей із етнокультурними (племінними) групами. Однак, як показують археологічні матеріали стійкість традицій у такому елементі як піч була досить міцною. Для прикладу, розселення слов'янських племен празько-корчацької культури на теренах Центральної Європи супроводжувалось перенесенням із собою традиції використання у житлах характерного типу опалювальної споруди – печі-кам'янки, і ці традиції навіть на нових освоєних землях зберігалися протягом кількох століть. Те ж саме можна проілюструвати на прикладі незмінного побутування певних типів печей у другій половині I тисячоліття в окремих регіонах: глиняних на Західній Волині і Лівобережжі Дніпра та кам'янок між Дніпром і Карпатами.

Як бачимо з викладеного, розвиток опалювальних споруд на пограниччі Волині і Прикарпаття при загальних спільних тенденціях із аналогічними конструкціями у житлах всієї райковецької культури (розміщення в кутах, будівельний матеріал, параметри тощо), має і деякі особливості. Вони простежуються побутуванні останцевих печей з куполом із

⁵³ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Belzkie od schyłku XIV do początku XVII w. – Warszawa, 1993. – Мапа 3, 4.

⁵⁴ Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – К., 2004. – С. 213; рис. 74.

⁵⁵ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – С. 159, 188–189.

Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ

вальків, поширенні різних типів печей на суміжних територіях, лівосторонньому розташуванні в окремі періоди та ін.

Очевидно поставлена проблема може бути вирішена тільки за підсумками масштабніших досліджень, адже картографування показує (рис. 1), що в цьому регіоні залишаються значні території не охоплені стаціонарними дослідженнями.

**HEATING DEVICES FROM DWELLINGS
OF V–X CENTURIES FROM BORDER-LAND
OF VOLYNIAN AND SUB-CARPATHIAN REGIONS**

Yaroslav POHORALSKYI

*Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: pohoralskyu@ukr.net*

Heating devices from Slavonic Early-Medieval dwellings from adjacent districts of Volynian, Sub-Carpathian and Podillia regions are analyzed. Their parameters, location in dwellings, features of construction and build materials are considered. Functioning of different types of ovens on adjacent territories is traced. For each of them, peculiar type of heating constructions – clay ovens on Volyn' and stone ones – in Upper Dnister region were characteristic during Early Middle Ages.

Keywords: oven, dwelling, construction of heating devices, Slavs, Volyn', Sub-Carpathian, Podillia.

**ОТОПИТЕЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ В ЖИЛИЩАХ V–X ВВ.
ИЗ ПОРУБЕЖЬЯ ВОЛЫНИ И ПРИКАРПАТЬЯ**

Ярослав ПОГОРАЛЬСКИЙ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина
e-mail: pohoralskyu@ukr.net*

Проанализированы отопительные сооружения в славянских жилищах сопредельных районов Волыни, Прикарпатья и Подолии. Рассмотрены их параметры, расположение в жилище, особенности конструкции и строительного материала. Прослежено функционирование разных типов печей на соседних территориях регионов, для каждого из которых в раннем средневековье характерны разные типы отопительных устройств – глиняные печи на Волыни и каменки в Поднестровье.

Ключевые слова: печь, жилище, конструкция отопительных сооружений, славяне, Волынь, Прикарпатье, Подолия.

Стаття надійшла до редколегії 30.10.2009

Прийнята до друку 12.11.2009